

PRAKTYKA SĄDOWA W ZAKRESIE USTANAWIANIA I NADZOROWANIA OPIEKI DLA OSOBY UBEZWŁASNOWOLNIONEJ CAŁKOWICIE

WPROWADZENIE

Pojęcie „opieka” ma kilka znaczeń. Potocznie używane jest do oznaczenia sytuacji, w której jedna osoba troszczy się o inną, dba o jej potrzeby, udziela ochrony niezbędnej do prawidłowego funkcjonowania. W tym znaczeniu opieką obejmuje się więc zarówno małoletnie dzieci, jak i osoby pełnoletnie, potrzebujące pomocy i wsparcia z uwagi na wiek, chorobę lub z innych przyczyn, np. samotności czy bezradności w określonych sytuacjach.

Ze względu na charakter sprawowanej opieki wyróżnia się: opiekę społeczną (obecnie nazywaną pomocą społeczną)¹, faktyczną² oraz prawną, która oznacza roztoczenie pieczy na podstawie orzeczenia sądowego³.

Kodeks rodzinny i opiekuńczy, zawierający uregulowanie opieki, przewiduje jej ustanowienie w dwóch przypadkach: dla małoletniego, w sytuacjach określonych w tytule II k.r.o., oraz dla osoby ubezwłasnowolnioniej całkowicie. W przypadku małoletniego opieką jest surogatem

¹Pojęcie opieki społecznej zostało wprowadzone przez ustawę o opiece społecznej z 1923 r. W świetle obecnie obowiązującej ustawy z 12 marca 2004 r. (Dz.U. Nr 64, poz. 593 ze zm.) oznacza pomoc udzielaną przez organy administracji państwowej i samorządowej oraz organizacje pozarządowe osobom, które trwale lub przejściowo nie są w stanie zaspokoić swoich potrzeb życiowych bądź to ze względu na brak własnych środków, bądź ze względu na brak osób zobowiązanych do alimentacji, bądź wreszcie wtedy, gdy od osób zobowiązanych do alimentacji środków tych uzyskać nie można.

²Opieka ta oznacza zajmowanie się sprawami osoby, która sama nie jest w stanie tego robić i udzielanie jej pomocy, mimo braku tytułu prawnego, który by osobę świadczącą taką pomoc do tego upoważniał i zobowiązywał. Taka opieka stanowi najczęściej wyraz solidarności między krewnymi lub przejaw działalności charytatywnej.

³T. Smoczyński w: *System Prawa Prywatnego*, t. 12: *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, pod red. T. Smoczyńskiego, Warszawa 2003, s. 325.

władzy rodzicielskiej, w związku z czym punkt ciężkości spoczywa na staraniach o osobę dziecka, na drugim zaś planie znajduje się dbałość o jego majątek⁴. W przypadku osoby całkowicie ubezwłasnowolnionej ciężar opieki spoczywa na przedstawicielstwie tej osoby w stosunkach prawnych. Wyjątkowa sytuacja dotyczy osoby ubezwłasnowolnionej całkowicie, która ukończyła lat 13, a nie uzyskała jeszcze pełnoletniości, gdyż najczęściej podlega ona władzy rodzicielskiej. Ubezwłasnowolnienie całkowite takiej osoby nie powoduje skutku w postaci ustania władzy rodzicielskiej oraz obowiązku orzeczenia przez sąd opieki, jednakże art. 108 k.r.o. stanowi, że rodzice podlegają wówczas takim ograniczeniom, jakim podlega opiekun.

Ścisłe rozróżnienie między poszczególnymi znaczeniami pojęcia „opieka” ma istotne znaczenie zarówno dla osoby podlegającej opiece, jak i dla osoby sprawującej funkcję opiekuna. I tak potocznie uważa się, że dziecko ma dobrą opiekę, gdy znajduje się pod pieczą np. swojej babci, gdyż ma zapewnione przez osobę bliską, spokrewnioną z dzieckiem, wyżywienie, mieszkanie czy pomoc medyczną, co nie oznacza, że interesy dziecka są w pełni chronione. Wszystkie czynności prawne bez prawa ich dokonywania wynikającego z władzy rodzicielskiej lub ustanowionej prawnej opieki, dokonane w imieniu małoletniego, są nieważne. Ponadto piecza sprawowana przez osobę niebędącą opiekunem prawnym nie jest kontrolowana przez sąd.

Wobec zainteresowania w ostatnim czasie organów stanowiących prawo oraz uczestniczących w procesie legislacyjnym sytuacją prawną osób ubezwłasnowolnionych⁵ analizie poddałam sądową praktykę orzekania o ubezwłasnowolnieniu⁶, a następnie kontynuowałam badanie postępowania opiekuńczego wobec tych osób, w stosunku do któ-

⁴J. Ignatowicz, M. Nazar, *Prawo rodzinne*, Warszawa 2005, s. 348.

⁵Na skutek wystąpień Rzecznika Praw Obywatelskich do Sejmu oraz do Ministra Sprawiedliwości w 2002 r. sygnalizujących nadużywanie ubezwłasnowolnienia oraz naruszanie praw osób, wobec których prowadzono postępowanie o ubezwłasnowolnienie, Komisja Kodyfikacyjna Prawa Cywilnego działająca przy Ministrze Sprawiedliwości opracowała projekt nowelizacji k.p.c. w części dotyczącej takiego postępowania. Ustawę zmieniającą k.p.c. uchwalono 9 maja 2007 r., Dz.U. Nr 121, poz. 831. Zob. ponadto uzasadnienie do wyroku TK z 7 marca 2007 r., K 28/05, OTK 2007, nr 37, poz. 24 oraz A. Firkowska-Mankiewicz, M. Szeroczyńska, J. Parczewski, *Praktyka ubezwłasnowolniania osób z niepełnosprawnością intelektualną w polskich sądach. Raport z badań*, Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym, Warszawa 2002.

⁶Zob. I. Kleniewska, *Postępowanie w sprawach o ubezwłasnowolnienie w praktyce sądowej*, „Prawo w Działaniu” 2006, t. 1, s. 118–134.

rych orzeczono ubezwłasnowolnienie całkowite. Skoncentrowanie się w tej analizie wyłącznie na osobach całkowicie ubezwłasnowolnionych jest podyktowane tym, że skutkiem ubezwłasnowolnienia całkowitego osoby fizycznej jest utrata przez nią zdolności do czynności prawnych (art. 12 k.c.) oraz obowiązek ustanowienia dla niej opieki. Niezmiernie więc istotny jest wybór przez sąd osoby opiekuna oraz sprawowania nad nim nadzoru. Celem badania było zatem prześledzenie praktyki sądowej w zakresie dokonywania wyboru opiekuna oraz sprawowania przez sąd nadzoru nad opieką. W objętych badaniami sprawach o ubezwłasnowolnienie z 10 losowo wybranych sądów okręgowych (385 akt), wszczętych po 1 stycznia 2001 r. i zakończonych prawomocnym orzeczeniem przed 1 stycznia 2005 r.⁷, ubezwłasnowolnienie orzeczono wobec 378 osób, w tym całkowite — wobec 207 osób (90 kobiet oraz 117 mężczyzn). Wszystkie osoby ubezwłasnowolnione całkowicie były osobami pełnoletnimi⁸. Struktura wieku osób ubezwłasnowolnionych całkowicie w badanych sprawach kształtuje się następująco:

- w grupie kobiet: największą grupę stanowiły kobiety w wieku 19–25 lat oraz 71–80 lat — po 21%, w pozostałych grupach wiekowych rozkład był równomierny po 12–13%, z wyjątkiem grupy wiekowej 26–30 lat, w której nie było kobiety, wobec której prowadzone byłoby postępowanie o ubezwłasnowolnienie całkowite, oraz powyżej 81 lat — były tylko 3 kobiety;

- w grupie mężczyzn: największy odsetek — aż 31,6 — stanowili mężczyźni w wieku 19–25 lat; w pozostałych grupach wiekowych był rozkład równomierny — po około 10%, z wyjątkiem dwóch grup wiekowych: 71–80 oraz powyżej 81 lat, w których było odpowiednio 6 i 5 mężczyzn, wobec których orzeczono ubezwłasnowolnienie całkowite⁹.

W badanej grupie osób całkowicie ubezwłasnowolnionych prawidłowością jest, niezależnie od płci, orzekanie o takim rodzaju ubezwłasnowolnienia wobec osób bardzo młodych. Jest to związane z główną przyczyną tego ubezwłasnowolnienia — niedorozwojem umysłowym.

⁷Były to sądy w: Częstochowie, Kielcach, Łodzi, Łomży, Olsztynie, Rzeszowie, Szczecinie, Świdnicy, Toruniu i Zielonej Górze.

⁸Jak podałam w powołanym w przypisie 6 opracowaniu, w badanych aktach wszystkie wnioski o ubezwłasnowolnienie dotyczyły osób pełnoletnich, z tym że postępowanie o ubezwłasnowolnienie całkowite osób w wieku 18–19 lat prowadzono wobec 20 osób (zob. I. Kleniewska, *Postępowanie...*, s. 123).

⁹Wy różniłam następujące grupy wiekowe: 18–19, 20–25, 26–30, 31–40, 41–50, 51–60, 61–70, 71–80, 81 lat i więcej.

Ta przyczyna stanowiła podstawę orzeczenia sądu w blisko 48,8% przypadków. Głębokie lub umiarkowane upośledzenie umysłowe, jak również choroba psychiczna powodują, że dla dobra tej osoby i ochrony jej praw niezbędne jest ustanowienie opieki, a w świetle obowiązujących kodeksów: cywilnego oraz rodzinnego i opiekuńczego, dla osoby pełnoletniej nie można ustanowić przedstawiciela ustawowego bez ubezwłasnowolnienia całkowitego lub częściowego. Taki stan zdrowia niejako „wymusza” na członkach najbliższej rodziny młodego człowieka, najczęściej rodzicach, przeprowadzenie postępowania o ubezwłasnowolnienie, skoro nie ma możliwości pomocy w inny sposób, a jedynie poprzez sądowe ustanowienie opiekuna.

1. CELE I ZADANIA OPIEKI PRAWNEJ A KRYTERIA WYBORU OPIEKUNA

Cele i zadania opieki w rozwoju historycznym ulegały zasadniczym przeobrażeniom. Już w prawie rzymskim znano instytucje opieki i kurateli, które były ściśle związane z ustrojem rzymskiej rodziny, a w szczególności z zasadniczym przeciwstawieniem sytuacji osób *sui iuris* i *alieni iuris*¹⁰. W średniowieczu opieka dotyczyła dzieci, które nie posiadały tzw. lat sprawnych, a w przypadku osób dorosłych — z powodu choroby fizycznej lub psychicznej nie mogły prowadzić swoich spraw i dbać o swoje interesy. Podstawowym zadaniem opieki była wówczas nie tyle troska o osobę pupila, co ochrona rodziny przed uszczupleniem majątku. Opiekunem najczęściej był krewny. Stopniowo jednak zaczęto dostrzegać konieczność ochrony praw osoby podlegającej opiece. Na przykład w Konstytucji z 1565 r. wprowadzono nakaz sporządzania, w obecności dwóch krewnych, spisu inwentarza pupila w chwili obejmowania opieki, w chwili zaś ustania opieki — obowiązek rozliczenia się opiekuna. Ponadto wprowadzono ograniczenia dla opiekuna w dokonywaniu czynności dotyczących majątku pupila. Sprzedaż lub zastawienie majątku wymagały zgody króla lub sądu¹¹.

¹⁰ B. Sohn, *Instytucje, historia i system rzymskiego prawa prywatnego*, Warszawa 1929, s. 125.

¹¹ Zob. T. Smoczyński w: *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 761; K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, Warszawa 2000, s. 255 i n.; B. Sohn, *Instytucje...*, *loc. cit.*; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985, s. 124.

W późniejszym okresie rozwój regulacji prawnych dotyczących opieki polegał na zagwarantowaniu najbliższym członkom rodziny prawa do sprawowania opieki, przyznaniu rodzinie prawa do sprawowania nadzoru nad wykonywaniem opieki poprzez tzw. rady rodzinne, w których rola sędziego ograniczała się w zasadzie do przewodniczenia tej radzie, czy wreszcie poprzez tzw. opiekuna przydanego. W praktyce opieka była więc jedynie środkiem służącym ochronie interesów majątkowych rodziny, a nie dobra podopiecznego.

Współcześnie opieka jest instytucją mającą na celu zapewnienie pieczy i reprezentacji osobom małoletnim, niepozostającym pod władzą rodzicielską, lub osobom pełnoletnim całkowicie ubezwłasnowolnionym¹².

Osoby małoletnie, nie mając doświadczenia życiowego, potrzebują kogoś, kto będzie nimi kierował, czuwał nad ich rozwojem, wdrażał zasady, jakimi powinien się kierować, tak aby żyć zgodnie z ogólnie przyjętymi zasadami społecznymi. Jeżeli w wyniku jakiejś przeszkody rodzice nie mogą zapewnić małoletniemu pieczy, wyłania się potrzeba ustanowienia opieki. Zasady wyboru opiekuna dla małoletniego określa więc kodeks rodzinny i opiekuńczy w art. 148 i 149.

W przypadku osób pełnoletnich, z uwagi na pozbawienie ich zdolności do czynności prawnych przez sądowe orzeczenie o ubezwłasnowolnieniu całkowitym, chodzi głównie o zapewnienie im reprezentacji. Wygzekwowanie pomocy tym osobom, materialnego wsparcia, można byłoby w skrajnych przypadkach braku dobrowolnego niesienia pomocy oprzeć na obowiązku alimentacyjnym. Ale potrzeba dokonywania czynności prawnych podejmowanych przez inne osoby w ich imieniu i na ich rzecz wymaga przedstawicielstwa, którego jedynym źródłem w przypadku takich osób może być orzeczenie sądu. Osoba dotknięta chorobą psychiczną lub niedorozwojem umysłowym albo nie jest w stanie zrozumieć istoty czynności prawnej, albo mogłaby działać na swoją szkodę. Rozwiązanie obowiązujące w polskim prawie w zakresie ubezwłasnowolniania i ustanawiania opieki jest w ostatnich latach poddawane krytyce jako naruszające godność człowieka¹³.

W niektórych państwach zachodnioeuropejskich nastąpiła zmiana rozwiązań legislacyjnych polegająca na rezygnacji z instytucji ubezwłasnowolnienia bądź też ograniczeniu jej orzekania lub ograniczeniu

¹²J. Winiarz, J. Gajda, *Prawo rodzinne*, Warszawa 2001, s. 267.

¹³Zob. przypis 5, a zwłaszcza uzasadnienie do powołanego tam wyroku TK.

skutków prawnych ubezwłasnowolnienia¹⁴. Niewykluczone, że dyskusje prowadzone na ten temat na forum Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego doprowadzą do takich zmian, czego dowodem jest dokonana niedawno nowelizacja k.p.c. w zakresie postępowania o ubezwłasnowolnienie¹⁵. Zanim jednak taka zasadnicza zmiana w podejściu do osób chorych psychicznie lub z niedorozwojem umysłowym nastąpi, opieka dla osób pełnoletnich jest ustanawiana wyłącznie po uprawomocnieniu się sądowego orzeczenia o ubezwłasnowolnieniu całkowitym lub zmianie ubezwłasnowolnienia częściowego na całkowite.

Sąd okręgowy właściwy w sprawach o ubezwłasnowolnienie ze względu na miejsce zamieszkania (lub miejsca pobytu) osoby, której postępowanie dotyczy, ma więc obowiązek przesłać odpis prawomocnego postanowienia o ubezwłasnowolnieniu sądowi rejonowemu, właściwemu ze względu na miejsce zamieszkania (lub pobytu) osoby (art. 558 k.p.c.). Na podstawie takiego postanowienia sąd rejonowy wszczyna postępowanie o ustanowienie opieki. Artykuł 570 k.p.c. upoważnia bowiem sąd rejonowy, określany przez ustawodawcę mianem opiekuńczego, do wszczęcia postępowania z urzędu. W przypadku osoby ubezwłasnowolnionej ważny jest czas, jaki upływa między wydaniem przez sąd orzeczenia o ubezwłasnowolnieniu a ustanowieniem opiekuna. Sąd opiekuńczy powinien zwłaszcza w sytuacji, gdy istnieje konieczność zapewnienia osobie ubezwłasnowolnionej ochrony jej osoby lub majątku, ustanowić kuratora. W badanych sprawach opiekuńczych nie spotkano żadnego przypadku zastosowania takiego rozwiązania. Być może powodem był krótki okres, jaki upływał między przekazaniem orzeczenia o ubezwłasnowolnieniu przez sąd okręgowy do sądu opiekuńczego, od jednego miesiąca do dwóch.

Na tym tle wyłania się postulat *de lege ferenda* ustanawiania opiekuna w postępowaniu o ubezwłasnowolnienie, a nie w postępowaniu opiekuńczym. To sąd okręgowy rozpoznający wniosek o ubezwłasnowolnienie jest najlepiej zorientowany w sytuacji rodzinnej takiej osoby, a nie tylko w sytuacji zdrowotnej. Na przykład opinia biegłego sądowego sporządzana dla potrzeb tego postępowania zawiera także informacje dotyczące sytuacji rodzinnej osoby, której postępowanie dotyczy.

Podstawowym kryterium przy wyborze opiekuna jest dobro osoby podlegającej opiece. Zasada ta wynika z art. 154 w związku z art. 175 k.r.o.

¹⁴Tak np. postąpiono w Niemczech oraz we Francji.

¹⁵Zob. powołaną w przypisie 5 ustawę nowelizującą k.p.c.

Kodeks rodzinny i opiekuńczy mówi zarówno o tym, kto nie może zostać ustanowiony opiekunem, jak i wymienia reguły mające pomóc w wyborze odpowiedniego kandydata na opiekuna.

Jeżeli chodzi o pierwszą z wyżej wymienionych kwestii, to art. 148 k.r.o. wymienia cechy, które dyskwalifikują kandydata na opiekuna. Są to:

- 1) brak pełnej zdolności do czynności prawnych,
- 2) pozbawienie praw publicznych albo praw rodzicielskich lub opiekuńczych,
- 3) prawdopodobieństwo nienależytego wywiązania się z obowiązków opiekuna.

O ile pierwsze dwa wymogi są łatwe do ustalenia¹⁶, o tyle wymóg sformułowany w pkt 3 jest niedookreślony. Sąd opiekuńczy obowiązany jest powołać do sprawowania opieki osobę, która daje należytą rękojmię wykonywania opieki z konieczną starannością, jak tego wymaga dobro osoby i interes społeczny. Opiekunem nie może zatem zostać osoba, która:

- została pozbawiona praw rodzicielskich nad własnymi dziećmi lub praw opiekuńczych,
- nie ma odpowiednich kwalifikacji moralnych i wychowawczych,
- ma słaby stan zdrowia i poziom umysłowy,
- jest negatywnie nastawiona do objęcia opieki, jak również jej stosunki z przyszłym podopiecznym są niepoprawne.

W jaki zatem sposób sądy uzyskują informacje na temat przyszłego opiekuna? We wszystkich zbadanych sprawach opiekuńczych sąd oparł się na oświadczeniach składanych przez kandydatów na opiekunów oraz wywiadach środowiskowych sporządzanych w miejscu zamieszkania kandydata przez kuratora sądowego. Nie odnotowano żadnego przypadku przeprowadzenia takiego wywiadu w zakładzie pracy kandydata ani nie zasięgnięto opinii lokalnego ośrodka pomocy społecznej,

¹⁶Należy zauważyć, że art. 148 k.r.o. był formułowany w czasie, gdy kodeks karny przewidywał karę dodatkową pozbawienia praw rodzicielskich lub opiekuńczych. Obecnie obowiązujący k.k. zalicza pozbawienie praw publicznych do środków karnych orzeczanych w razie skazania na karę pozbawienia wolności na czas nie krótszy od 3 lat za przestępstwo popełnione w wyniku motywacji zasługującej na szczególne potępienie. Natomiast wśród tych środków karnych, które w poprzednim k.k. były określane mianem kar dodatkowych, nie ma kary pozbawienia praw rodzicielskich lub opiekuńczych, jest natomiast środek karny polegający na zawiadomieniu sądu rodzinnego w przypadku uznania przez sąd karny za celowe orzeczenie pozbawienia lub ograniczenia praw rodzicielskich lub opiekuńczych (art. 51 k.k.). Takie orzeczenie zapada wówczas w trybie przewidzianym przez k.r.o. i k.p.c.

który często, szczególnie w małych miejscowościach, ma dobre rozeznanie środowiskowe.

Należy żałować, iż sądy opiekuńcze nie znają akt sprawy o ubezwłasnowolnienie, gdyż wiele informacji zawartych w aktach sądów okręgowych w sprawach objętych badaniami nie zostało przeanalizowanych przez sąd opiekuńczy. Jako przykład może posłużyć jedna ze spraw opiekuńczych, w której ustanowiono opiekunem jednego z kilku braci osoby ubezwłasnowolnionej całkowicie, z którym ta osoba była skonfliktowana od wielu lat i wobec której formułowała w postępowaniu o ubezwłasnowolnienie zarzut braku pomocy oraz wykorzystywania jego środków finansowych. Te informacje wynikały z wywiadu środowiskowego zawartego w aktach o ubezwłasnowolnienie, natomiast w sprawie opiekuńczej nie było na ten temat żadnej informacji. Uzasadniony wydaje się więc postulat obligatoryjnego przekazywania przez sąd okręgowy akt sprawy o ubezwłasnowolnienie do sądu rejonowego, nie zaś tylko samego odpisu prawomocnego postanowienia końcowego.

Przepisy kodeksu rodzinnego i opiekuńczego nie przewidują konieczności wysłuchania przez sąd opiekuńczy osoby, dla której ma być ustanowiona opieka, odnośnie do kandydata na opiekuna, a przecież takie narzędzie jest znane w postępowaniu adopcyjnym. Artykuł 118 § 2 stanowi, że sąd opiekuńczy powinien wysłuchać przysposobianego, który nie ukończył lat 13, jeżeli może on pojąć znaczenie przysposobienia. Kontrargumentem dla analogicznego rozwiązania nie może być stan psychiczny i umysłowy osoby ubezwłasnowolnionej, gdyż tylko w niektórych stanach głębokiego upośledzenia umysłowego nie można porozumieć się z osobą.

Kodeks rodzinny i opiekuńczy stanowi, że w przypadku wyboru opiekuna dla osoby pełnoletniej ubezwłasnowolnionej całkowicie (art. 176), jeżeli nie stoi na przeszkodzie względ na dobro tej osoby, opiekunem powinien być ustanowiony przede wszystkim jego małżonek, a w braku tegoż — jeden z rodziców. W literaturze zwraca się uwagę, iż małżonek nie powinien być kandydatem na opiekuna w razie rozkładu pożycia lub pozostawania w separacji faktycznej lub prawnej. Sąd powinien więc w miarę możliwości wyjaśnić, czy małżonek osoby ubezwłasnowolnionej nie wystąpił lub nie zamierza wystąpić o rozwód lub o orzeczenie separacji¹⁷. W badanych sprawach opiekuńczych sąd przedstawiał na oświadczeniu kandydata na opiekuna odnośnie do tych

¹⁷Tak T. Smoczyński w: *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 820.

kwestii. Prawidłowością w badanych sprawach było to, że osoby składające wniosek o ustanowienie ich opiekunem były wnioskodawcami w postępowaniu o ubezwłasnowolnienie, z wyjątkiem tych postępowań, w których wnioskodawcą postępowania o ubezwłasnowolnienie był prokurator. Wówczas kandydatami na opiekunów były pracownice domów pomocy społecznej, z uwagi na miejsce pobytu osoby ubezwłasnowolnionej.

Nie jest jasne, czy można odpowiednio stosować art. 146 k.r.o. do ustanowienia opiekuna dla osoby dorosłej. Zdanie drugie tego artykułu stanowi, iż: „Wspólne sprawowanie opieki nad dzieckiem sąd może powierzyć tylko małżonkom” i jest odstępstwem od zasady jednoosobowego wykonywania opieki. Z uwagi na art. 175 k.r.o. można przyjąć, iż możliwe jest ustanowienie obojga rodziców, a nie tylko jednego z rodziców, opiekunami dla osoby, która jest ich dzieckiem. W sprawach objętych analizą spotkano takich 12 przypadków, w których ustanowiono opiekunami obydwójce rodziców. We wszystkich tych przypadkach podopieczny był osobą z głębokim niedorozwojem umysłowym. W 32% spraw opiekunem ustanowiono matkę ubezwłasnowolnionego, w 19% — siostrę lub brata, w 14% — córkę lub syna, w 12% — małżonka, w 6% — obydwójce rodziców, w 5% spraw — ojca, w 2% — dalszego krewnego, w 1% — babcię, a w 9% przypadków — osobę niespokrewnioną. Te ostatnie przypadki dotyczyły osób przebywających w domach pomocy społecznej.

Kodeks rodzinny i opiekuńczy nie przewiduje szczególnych wymogów formalnych dotyczących wskazania kandydata na opiekuna. Najczęściej wskazanie to następowało we wniosku kandydata na opiekuna, który z własnej inicjatywy zgłaszał swoją osobę.

Bardzo ważnym elementem instytucji opieki jest art. 152 k.r.o., który stanowi, iż każda osoba, którą sąd ustanowi opiekunem, obowiązana jest tę opiekę objąć. Realizacji tej zasady służy m.in. art. 598 § 1 k.p.c., stanowiąc, że osoba, która bez uzasadnionej przyczyny uchyla się od objęcia obowiązków opiekuna, może być ukarana grzywną. Opiekun może jedynie zwrócić się do sądu o zwolnienie go z obowiązku objęcia opieki, jeżeli wykáže, że ma ku temu ważne powody, takie jak np. stan zdrowia czy praca uniemożliwiająca prawidłowe sprawowanie swych obowiązków (art. 152 k.r.o.). Nadmienić jednak trzeba, iż prawo polskie obowiązku objęcia opieki nie wymusza w sposób bezwzględny. Kandydat na opiekuna, który odmawia objęcia opieki, mimo nałożenia na niego grzywny, zostaje ze swych obowiązków zwolniony, a zatem obowiązek objęcia

opieki ma w bardzo dużym stopniu charakter obowiązku społecznego i moralnego. W badanych sprawach opiekuńczych nie spotkano takiej sytuacji.

Oceniając praktykę sądową w zakresie dokonywania wyboru osoby opiekuna w świetle przeanalizowanych spraw, można skonstatować, iż sądy podchodzą do kwestii wyboru opiekuna bez wnikania w kwalifikacje tych osób, ograniczając się do osoby, która wnioskuje powołanie jej na opiekuna.

2. ZWOLNIENIE OPIEKUNA I USTANIE OPIEKI

Zwolnienie opiekuna może nastąpić jedynie na podstawie orzeczenia sądu opiekuńczego. Ustawodawca przewidział różne przyczyny zwolnienia opiekuna. Należą do nich przeszkody faktyczne lub prawne, wskutek których opiekun staje się niezdolny do sprawowania opieki bądź dopuszcza się zaniedbań, które naruszają dobro osoby podlegającej opiece.

Jeżeli chodzi o przeszkody faktyczne, to należą do nich takie okoliczności, które wykluczają dalsze sprawowanie opieki przez dotychczasowego opiekuna. Może to być: pogorszenie się stanu zdrowia opiekuna, podeszły wiek, urodzenie się dziecka opiekunowi, co powoduje zwiększenie obowiązków względem własnej rodziny, czy zmiana pracy na bardziej uciążliwą. Innym powodem może być zerwanie pożycia przez małżonków, którym powierzono wspólne wykonywanie opieki.

Przesłankę przeszkody faktycznej można porównać z trwałą przeszkodą uniemożliwiającą wykonywanie władzy rodzicielskiej.

Przeszkody prawne to takie, których zaistnienie wyklucza możliwość ustanowienia opieki. Według art. 148 k.r.o. są to:

- 1) utrata pełnej zdolności do czynności prawnych,
- 2) zastosowanie wobec opiekuna środka karnego w postaci pozbawienia praw publicznych,
- 3) postępowanie wskazujące na to, że opiekun nie jest w stanie należycie wywiązać się ze swoich obowiązków,
- 4) stwierdzenie nieistnienia małżeństwa opiekunów, którzy wspólnie sprawowali opiekę, orzeczenie w ich wypadku separacji, rozwodu lub unieważnienia małżeństwa.

Powodem zwolnienia opiekuna może być również zaniedbanie ze strony opiekuna bądź czyny, które naruszają dobro pupila. W związku z takim ujęciem trafne wydaje się zapatrywanie, że podstawę zwolnienia

opiekuna stanowić będzie ponad wszelką wątpliwość takie jego naganne postępowanie, które uzasadniałoby — w odniesieniu do rodziców — pozbawienie ich władzy rodzicielskiej¹⁸. Musiałby w związku z tym w sposób rażący zaniedbywać swego podopiecznego bądź nadużywać swoich uprawnień.

Opiekun może także zwrócić się do sądu, aby ten zwolnił go ze sprawowania swej funkcji. Aby sąd mógł przychylić się do tego żądania, muszą zaistnieć ku temu ważne powody. Ważne powody uzasadniające zwolnienie opiekuna są analogiczne do tych, które uzasadniają zwolnienie go od objęcia opieki. Nie jest zatem możliwe, żeby opiekun mógł sam rozwiązać stosunek opieki ani też zwolnić się z tej funkcji bez uzasadnionej przyczyny.

Podstawową konsekwencją zwolnienia opiekuna jest potrzeba ustanowienia nowego opiekuna. Ponadto opiekun zobowiązany jest niezwłocznie oddać majątek, którym zarządzał, osobie, nad którą sprawował opiekę, albo jej przedstawicielowi ustawowemu. Przepis ten zapewnia zainteresowanym coś więcej aniżeli roszczenia o wydanie poszczególnych przedmiotów, ma on bowiem szerszą treść, i to w dwojakim znaczeniu¹⁹. Po pierwsze, stanowi on podstawę roszczenia o charakterze uniwersalnym o wydanie majątku jako całości (por. uchwałę siedmiu sędziów SN z 20 kwietnia 1964 r.²⁰). Po drugie, uzasadnia on nie tylko żądanie wydania składników majątku, ale także tego wszystkiego, co jest konieczne, aby osoba domagająca się wydania majątku od dotychczasowego opiekuna mogła bez zakłóceń kontynuować zarząd²¹.

W momencie, gdy niemożliwe jest przejęcie spraw osoby, która pozostawała pod opieką przez nią samą lub jej nowego opiekuna, dotychczasowy opiekun powinien prowadzić wszystkie pilne sprawy swego byłego pupila. Sprawą pilną dotyczącą osoby podopiecznego jest przede wszystkim dalsze jego zatrzymywanie w mieszkaniu dotychczasowego opiekuna i roztaczanie nad nim bieżącej pieczy. Jeżeli natomiast chodzi o pilną sprawę dotyczącą majątku, to może to być np. wytoczenie powództwa, aby zapobiec przedawnieniu²².

¹⁸ Zob. J. Strzebińczyk w: *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 810; T. Smoczyński w: *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 821–822.

¹⁹ J. Ignatowicz, M. Nazar, *Prawo...*, s. 342.

²⁰ OSNCP 1965, poz. 200.

²¹ J. Ignatowicz, M. Nazar, *Prawo...*, s. 342.

²² J. Strzebińczyk w: *System Prawa Prywatnego*, t. 12, *loc. cit.*

Kolejnym obowiązkiem jest złożenie przez opiekuna w ciągu trzech miesięcy od zwolnienia rachunku końcowego z zarządzania majątkiem podopiecznego.

Sąd może zwolnić opiekuna od obowiązku składania rachunku końcowego. Można przypuszczać, że podstawę zwolnienia stanowić będzie nieznaczny zakres majątku lub sytuacja, w której dochody z majątku nie przekraczały prawdopodobnych kosztów utrzymania i wychowania osoby, która pozostawała pod opieką²³. Gdyby opiekun nie chciał wywiązać się z obowiązku złożenia rachunku końcowego, co objawiałoby się upłynięciem trzymiesięcznego terminu, sąd obowiązany jest wezwać do zadośćuczynienia tej powinności, wyznaczając termin dodatkowy.

Opiekun zobowiązany jest także zwrócić sądowi opiekuńczemu otrzymane zaświadczenie. Jeżeli tego obowiązku nie wykona, sąd powinien zarządzić zwrot, a w wypadku dalszego uchylania się — wymierzyć karę grzywny na podstawie art. 598 k.p.c.

Podstawową różnicą między zwolnieniem opiekuna a ustaniem opieki jest to, że w pierwszym wypadku sąd obowiązany jest powołać nowego opiekuna, natomiast w chwili ustania opieki jest to bezzasadne. Opieka ustaje bowiem z chwilą ustania przyczyn jej ustanowienia. Przyczynami tymi są przede wszystkim śmierć podopiecznego lub przysposobienie dziecka pozostającego do tej pory pod opieką.

W odniesieniu do osoby ubezwłasnowolnionej przyczyną ustania opieki jest uchylene ubezwłasnowolnienia całkowitego lub zmiana zakresu ubezwłasnowolnienia — z całkowitego na częściowe. W badanych sprawach odnotowano cztery przypadki ustania opieki — wszystkie nastąpiły z uwagi na śmierć podopiecznego.

3. WYKONYWANIE OPIEKI A NADZÓR SĄDU OPIEKUŃCZEGO

3.1. PIECZA NAD OSOBĄ UBEZWŁASNOWOLNIONEGO

Treść opieki nad osobą dorosłą jest oczywiście inna niż nad małoletnim. Nie obejmuje elementu wychowania. Opiekun osoby pełnoletniej obowiązany jest zapewnić podopiecznemu odpowiednie warunki, czuwać nad jego stanem zdrowia. Natomiast, moim zdaniem, nie należałoby

²³T. Smyczyński w: *System Prawa Prywatnego*, t. 12, s. 814, 815.

pomijać kwestii związanych z szeroko rozumianą rehabilitacją osoby ubezwłasnowolnionej poddanej opiece. Ważne zatem byłoby, aby sądy, ustanawiając opiekę, wskazywały i konkretyzowały zakres czynności opiekunów. Oczywiście, wymagałoby to niekiedy szerszej wiedzy medycznej sędziów — sądy powinny wówczas skorzystać z doświadczeń struktur pomocy społecznej. Niezbędne byłyby odpowiednie regulacje prawne ustalające zasady współdziałania sądów opiekuńczych z jednostkami pomocy społecznej w gminach i w powiatach (z ośrodkami pomocy społecznej oraz powiatowymi centrami pomocy rodzinie). Sądzę, iż w praktyce byłoby takie rozwiązanie możliwe z uwagi na już istniejące współdziałanie sądów z powyższymi strukturami w odniesieniu do rodzin zastępczych.

Sformułowanie przez sąd oczekiwań od opiekuna względem konkretnego podopiecznego stanowiłoby także przejaw nowego podejścia do osób chorych psychicznie lub upośledzonych umysłowo, czego wyraz odnajdujemy m.in. w ustawie z 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych²⁴. Intencją ustawodawcy, znajdującą swój wyraz w powołanej ustawie, jest włączenie do społeczeństwa osób niepełnosprawnych poprzez wskazanie opiekunom możliwości postępowania z takim osobami, a nie ich izolowanie. Tymczasem postanowienia sądów opiekuńczych o ustanowieniu opiekuna ograniczają się w praktyce do wskazania osoby opiekuna oraz nałożenia obowiązku składania sprawozdań w określonych terminach. W badanych sprawach odnotowano trzy przypadki udzielenia zezwolenia opiekunowi na wyrażenie zgody umieszczenia podopiecznego w szpitalu psychiatrycznym. Uzyskanie takiej zgody jest niezbędne w świetle ustawy z 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego²⁵. W piśmiennictwie rozpatrywano natomiast kwestię, czy opiekun może sam podjąć decyzję odnośnie do wyrażenia zgody na dokonanie zabiegu chirurgicznego, czy też potrzebna jest do tego zgoda sądu opiekuńczego. M. Grudziński uważa, że zezwolenie sądu opiekuńczego konieczne jest tylko wtedy, kiedy opinia lekarska w tym względzie jest niejednolita i w związku z tym nastęrcza wątpliwości, czy zabieg jest konieczny²⁶. W analizowanych aktach nie spotkano takiego zagadnienia.

²⁴Dz.U. Nr 123, poz. 776 ze zm.

²⁵Dz.U. Nr 111, poz. 535 ze zm.

²⁶M. Grudziński w: *Komentarz do k.r.o.*, pod red. B. Dobrzańskiego J. Ignatowicza, Warszawa 1975, s. 843.

3.2. SPRAWOWANIE PIECZY NAD MAJĄTKIEM PODOPIECZNEGO

Drugim z obowiązków opiekuna jest piecza nad majątkiem osoby poddanej opiece. Zasada ta obowiązuje w razie ustanowienia opieki indywidualnej. Jeżeli natomiast małoletni pozostaje pod opieką zakładu wychowawczego bądź innej instytucji społecznej, sąd może powierzyć pieczę nad majątkiem ustanowionemu przez siebie kuratorowi.

Obowiązkiem opiekuna jest wykonywanie wszelkich czynności związanych z zarządzaniem majątkiem z zachowaniem należytej staranności. Przepis ten ma na celu ochronę majątku podopiecznego. Sprawowanie opieki jest według przepisów prawa rodzinnego bezpłatne. Istnieją jednak wyjątki od tej zasady. Możliwe jest bowiem przyznanie opiekunowi wynagrodzenia wówczas, gdy zaistnieją jednocześnie trzy przesłanki:

- z opieką musi być związany zarząd majątkiem,
- opiekun musi wykonać znaczny nakład pracy w związku z tym zarządem,
- opiekun musi wystąpić z żądaniem przyznania mu wynagrodzenia, i to najpóźniej przy ustaniu opieki lub zwolnieniu opiekuna z opieki.

Wysokość wynagrodzenia zależy od wielu czynników, m.in. od wielkości majątku podopiecznego, nakładu pracy opiekuna czy dochodowości tego majątku.

Zarząd majątkiem dotyczy zarówno zwykłego zarządu, do którego zakresu zaliczyć należy podstawowe czynności życia codziennego, takie jak: zakup artykułów spożywczych, odzieży, opłaty za energię elektryczną, gaz, wodę, jak i czynności, które przekraczają zwykły zarząd i wymagają zezwolenia sądu opiekuńczego. Czynności przekraczające zakres zwykłego zarządu to: nabywanie nieruchomości, zakładanie, wydzierżawienie i zbywanie przedsiębiorstwa zarobkowego, zaciąganie i udzielanie pożyczek, nabywanie, zbywanie i obciążanie nieruchomości, zaciąganie zobowiązań, przejmowanie cudzych długów, zaciąganie bądź udzielanie pożyczek, zawieranie umów dzierżawy dotyczących nieruchomości, zrzekanie się i odrzucanie spadków, czynienie darowizn, zawieranie ugody. Zezwolenie sądu niezbędne jest także w sytuacji, gdy opiekun chce wytoczyć w imieniu pupila sprawę sądową o roszczenia majątkowe niezwiązane ze zwykłym zarządem majątkiem.

Sąd opiekuńczy wydaje zezwolenie na wniosek opiekuna. Przed zwróceniem się z takim wnioskiem opiekun powinien wysłuchać, jakie jest w danej sprawie zdanie podopiecznego, jeżeli oczywiście pozwala

na to stan zdrowia i rozwój umysłowy tej osoby. Sąd opiekuńczy powinien w takiej sytuacji nakazać jej osobiste stawiennictwo i wysłuchać jej w odpowiednim do tego miejscu.

Czysty dochód płynący z majątku osoby poddanej opiece powinien być przeznaczony przede wszystkim na jej utrzymanie. Gotówkę powinien opiekun złożyć w instytucji bankowej, wszelkie zaś kosztowności, papiery wartościowe i inne dokumenty należące do podopiecznego do depozytu sądowego.

W celu prawidłowej ochrony majątku podopiecznego opiekun niezwłocznie po objęciu opieki jest zobowiązany do sporządzenia spisu inwentarza majątku osoby pozostającej pod opieką i przedstawienia go sądowi opiekuńczemu. Obowiązek ten spoczywa na opiekunie także w razie późniejszego nabycia majątku przez podopiecznego. Inwentarz obejmuje wykaz wszystkich przedmiotów majątkowych, długów i ciężarów majątku oraz oszacowanie poszczególnych jego części. Sąd może także zobowiązać opiekuna do złożenia do depozytu sądowego wszelkich kosztowności, papierów wartościowych i innych dokumentów należących do pupila. Rzeczy te nie mogą być podejmowane bez zezwolenia sądu opiekuńczego.

Kolejnym ważnym obowiązkiem opiekuna związanym z pieczę nad majątkiem jest składanie sądowi opiekuńczemu rachunków z zarządu majątkiem podopiecznego przynajmniej raz w roku. Jest to najważniejsza dokumentacja wszelkich poczynąń opiekuna. Sprawozdanie zawiera m.in. wyjaśnienia, czy zarząd jest właściwy, czy nie nastąpiło uszczuplenie majątku, czy został sporządzony inwentarz majątkowy, czy wydatki na wychowanie małoletniego są celowe itp. Jeżeli osoba pozostająca pod opieką jest właścicielem przedsiębiorstwa, opiekun powinien przedstawić bilans, w wypadku zaś gdy majątek jest znaczny, sąd może nakazać prowadzenie księgowości. Zwolnienie z obowiązku przedstawiania szczegółowych rachunków z zarządu majątkiem może nastąpić jedynie w sytuacji, gdy dochody z tego majątku nie przekraczają prawdopodobnych kosztów wychowania i utrzymania. Sąd ma obowiązek zlecić kuratorowi sprawdzenie danych przedstawionych w sprawozdaniu. Zatwierdzenie tych danych następuje w formie postanowienia.

W badanych sprawach sądy określały obowiązek składania sprawozdań dwa razy do roku (w 86% przypadków), tylko w 4% spraw sprawozdania miały być składane raz na kwartał.